

Жантегін ҚАРЖАУБАЙҰЛЫ

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЙЫРҒЫ ТҮРҮК БАРЫҚТАРЫ

В статье автор говорит о памятниках найденных во время экспедиций на юге Восточного Казахстана Зайсане, Тарбағатай, Алаколь, Уржар в 2004 году, и дает полные сведения о памятниках Кызыл тесик тас и Тарбағатай. Эти вещественные доказательства дают повод на новые заключения о территории населенных Кок турками.

Makalede yazar, 2004 senesinde Doğu Kazakistan'ın güneyindeki Zaysan, Tarbağatay, Alaköl, Ürjar bölgelerinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda elde edilen abideler hakkında söz edilir. Kırmızı Keşik Taş A kirtaşı, Tarbağatay Barığı hakkında geniş bilgi verilir. Bu net deliller Kök Türklerin sahiplenilen bölge hakkında yeni bir görüşe yol açacağını gösterir.

Киелі орындарға байланысты алғашқы мәліметті 1721 жылы Д.Г Мессершмит хабарлаған. Ол Енисей губерниясының Знаменка қыстағының маңынан табылған орынды “бектер қабірі” деп атаған.

1865 жылы В.В.Радлов Ресейдің Алтай жерінен 8 нысанды, Онгудайдан 4, Қошағаштың Тобажақ бұлағы мен Чүй даласынан 4, Қотандыдан 4 киелі орынды қазды. Бұлар кезінде “қабір” деп танылды. 1911 жылы А.В.Адрианов Шығыс Қазақстанның Қарақаба деген жерінен 3-4 шарбақтас қазып, оны да қабір деп атады.

Бұл зерттеушілерден кейін Орхонға келіп Күлтегін, Білге қаған киелі орындарын тауып, белгісіз жазу жазылған ұстын туралы батыс ғалымдарына мәлімет жеткізген зерттеуші Н.М.Ядринцев 1889 жылдың 31 тамызында жазған есебінде – “ойма жазу ескерткіштерін жалпақ қабір, жалпақ тасты төрт бұрыш қабірлер” – деп атады. Осыдан кейін орыс саяхатшысы Д.А Клеменц байырғы түркілердің қалдырған киелі орындарын (барық) бектер қабірі (княжеские могилы) деп танып, тарих ғылымына атау етіп енгізіп жіберді. Д.А Клеменцтің бұл пікірін П.К Козлов, Б.Л Владимирцев сияқты Ресей ғалымдары қолдаған. Кейіннен О.Гейкель мен В.В.Радлов мүлдем басқаша пікірде болды [1. 48].

1891 жылы наурыз айының аяғында О.Гейкель Көше-Цайдам туралы қысқаша есебін жариялады. П.С. Поповтың Күлтегін ескерткішінің қытайша мәтінінің орысша аудармасына сүйене отырып, қайтыс болған Цюэтэле жағқан үйінді, қираған храмның орны болуы мүмкін деп, сол орынға қазба жүргізіп, қабір орнын іздейді. Алайда адам жерлеген қабір таппады. Осыдан кейін ол: “Қайтыс болған түркі ақсүйектеріне арналған кешенге олардың қабірі орналастырылмаған. Ас беріп, тойлау үшін ерекше ескерткіш, қабірден алыс бөлек жерде тұрғызылған”, – деген қорытынды жасайды.

Кейін 1958 жылы Көше-Цайдамдағы Күлтегін кешеніне толық археологиялық қазба жұмысын жүргізіп, кешен алаңын түгелдей тазалап қазын шыққан Монғол-Чех археологиялық экспедициясының жетекшілері Сэр-Оджав, Л.Ийслдер “... ас беріп, діни той өткізіп, құрбандық шалу үшін тұрғызылған ескерткіш орны” [1. 50], – деген қорытындыға келеді.

Академик Әлкей Марғұлан Әбілғазының шежіресіндегі «Қорқыт заманында Сыр бойындағы барлық елді мекен дыңлы болды» деген мәліметіне сүйене отырып, қазақ жеріндегі Қозы Көрпеш – Баян Сұлу, Дамбауыл, Бақыс мола, Торғайдағы Текенің дыңы, Көк Ұйық, Сыр бойындағы, Қаратау бойындағы, Жетісудағы басқа да жәдігерлерді зерттей келе түркімен тілінде сақталып қалған «дың», «дiң» деген атау берген.

Киелі орынның атауына байланысты В.Бартольд алғаш рет «құрұқ» (некрополь) деген пікір ұсынды. В.В. Войтов бұл ұсынысты жалғастыра, «поминальное места» деген атауды археология ғылымына енгізді. В.В.Войтов еңбегінде барықтарды бес түрге бөліп қарастырған [2. 71].

Түркітанушы Қаржаубай Сартқожаұлы «**уьдуқ орун**» (киелі орын) екенін, үш тұғырлы дерек (1. Байырғы Түркі бітігі Күлтегін, Білге қаған, Күүлі-чоор, Онгин т.с.с.; 2. Қытай Жынамаалар; 3. Археологиялық зерттеулер) арқылы анықтап, барықтарды үш түрге бөлген [1. 294.].

Я.А. Шер аңыртастың бейнелену әдіс-тәсілін негізге ала отырып, Жетісу барықтарын алты топқа топтаған. 1970 жылдардың ортасында А.А. Чариков Ч.А Шердің топтауының негізінде Қазақстанның шығыс және оңтүстік аймақтарындағы 100-ге жуық аңыртастарды зерттеп, үш топқа топтаған [3. 88].

2004 жылы Шығыс Қазақстанның оңтүстік аймағы Зайсан, Тарбағатай, Алакөл, Үржар аймағында жүргізілген экспедиция кезінде 15-тей аңыртасты, 9 барықты кездестірдік. Бұл барықтар – бұрын-соңды зерттеушілердің қарауына алынбаған тың ескерткіштер. Осылардың ішінде мүсінделуімен ерекшеленетіні – Қызылкесік ауылы, Шалқожа мешітіндегі аңыртас және Тарбағатай ауданы, Қабаш егістік алаңындағы екі барық.

Қызыл кесік аңыртасы: Аңыртас Ақсуат ауданы, Қызыл кесік аулындағы Шалқажы мешітінде орналасқан. Мешіт 1997 жылы салынған, аңыртас да сол жылы мешітке әкелінген. Аңыртастың нақты орны белгісіз, мешітке ауыл тұрғыны Қаршыға алып келіп орналастырған. Соңғы ақпарат бойынша аңыртас Ақсуат аудандық музейге әкелінген.

Аңыртас молдас құрып отырғызылған, басы, екі қолы сынған, оң жақ мықынынан сол жақ иығынан бастап кеудесіне дейін сынған. Сол жақ қолы иығымен бірге сындырылған және сол жақ санында сынық байқалады. Онда

қаруын ұстап отырған қолдың ізі қалған. Оң қолының басы мықынында болған, ешқандай ыдыстың ізі байқалмайды, сындырылған қолында қалуы мүмкін. Аңыртастың шапанының жағасын екі жолақпен белгілеп, доғалдап мүсіндеген. Шапанының (киімі) өңірі оң жақ иығына дейін айқастырыла бейнеленген. Белбеуінің қалыңдығы 4 см, төрт бұрыш жапсырмалар қашалған. Белбеуінің айылбасы екі көзді доғал, сол беліне дейін жапсырмалар қашалмаған, белбеудің ұшы белбеудің астына қыстырылған. Белбеуінің артқы жағында оқшантай (h - 13 см), қанжар (ұзындығы – 30 см), екі салпыншақ (ұзындығы – 20 см) және қайрақтас қашалған (h – 10 см). Сол жақ тақымында ақберен (қайқы қылыш ұзындығы – 40 см, жалпақтығы - 4см) қашалған. Ақберен қынабының үстіңгі жағы екі жарты шеңбермен белбеуге ілінетін екендігін бейнелеген. Ақберенді алғаш бейнелегенде сол қолымен ұстап, санына қолын тіреп отырған (Сурет-1).

Мұндай аңыртас бұрын-соңды Қазақстан жерінен табылмаған, тек орталық Монғолия, Орхон өзенінің бойындағы Білге қаған аңыртасын салыстырма ретінде келтіруге болады. Қызыл кесік аңыртасы, Білге қаған аңыртасымен ұқсас жерлерін атап өтсек; 1. Молдас құрып отырған отырысы, қолдарының орналасуы, яғни оң қолдарының бүйірінде орналасқаны, сол қолы санын тіреп отырысы, 2. Белбеуіндегі, салпыншақтары және оқшантайы. Өзгеше тұстары: шапанының өңірі ұқсас. Монғолиядан табылған көптеген аңыртастармен Қызыл кесік аңыртасының қару ұстау мәнері бірдей.

Тарбағатай барығы:

Аякөз ауданы, Тарбағатай ауылынан 30 шақырым жерде Қабаш 3-егістік алаңында түрік дәуірінің екі барығы (ғибадатхана) қатарласып орналасқан.

Қабаш I барығы төрт бұрыш (3 м - 4,5 м), айнала таяз оры бар, ортасы тас үйінділермен толтырылған. Барықтың шығыс жағында антропоморфтық аңыртас орнатылған, аңыртастан кейін шығысқа қарай 20-25 дана балбалтастар орнатылған. Барықтың шығыс жағында антропоморфтық аңыртас орнатылған, аңыртастан кейін шығысқа қарай 20-25 дана балбал тас орнатылған.

Аңыртас гранит тастан жасалған, басы мойнымен сынған, толық мүсінделген. Мұрты доғалданып қашалған, қасы мұрнымен бірге мүсінделген, бет-бейнесі анық айшықталған. Оң құлағына аспалы далалық сырға қашалған. Сол құлағы қашалмаған. Маңдайына қасқаланып шашын өшкін сызықпен және желкесінде өшкін бірнеше сызықпен бейнелеген. Басындағы сынықтан төмен киімінің жағасын доғал ойықпен бейнелеген.

Денесінің алдыңғы жағы жартылай өңделген, тегістелген. Денесін төртбұрыштаған. Аңыртастың биіктігі 125 см, басы 40 см, кеудесінің ені 27 см, тастың қалыңдығы 24 см.

Қабаш II.

Қабаш II барығы Қабаш I барығының батысында орналасқан. Барық төртбұрыш (4x5м) айнала таяз оры бар. Ортасы тас үйінділермен толтырылған. Барықтың шығыс жағында арада 1 метрден кейін антропоморфтық аңыртас орнатылған, аңыртастан шығысқа қарай шамамен 10-15 балбал орнатылған.

Аңыртас қоңыр түсті граниттен жасалған. Биіктігі 130 см, жалпақтығы 20x23 см, аяқ жағы 17 см, басы 37x22 см.

Аңыртастың басы өте жақсы, анық мүсінделген. Қасы мұрнымен бірге қашалған. Көзі үлкен, беті жалпақтанып мүсінделген. Мұрты қайқы, аузы үлкен. Маңдайында шашбауын бейнелеген сызық бар, желке тұсында нақты өңделмеген. Оң жақ құлағы өшкін сақталған. Киімінің жағасы сол жағынан жартылай қашалған. Денесінің алдыңғы жағын тегістеген, арты, екі жаны шала өңделген, төрт бұрыш бейнеде мүсіндеген.

Қабаш I, II барықтарына қазба жұмыстары жүргізілмегендіктен барықтың нақты суреттемесін, жоспарын бере алмадық.

Зерттеуіміздің негізгі нысаны болып отырған киелі орындар мен барықтар зерттелу тарихында батыс ғалымдарының зерттеулерінде бірнеше атаулармен аталып келді. мысалы, «каменная баба», «княжеская могила», «оградка», «святилища», «культурный мемориальный комплекс», т.т. с.с.

XIX ғасырдың соңында А.С.Уваров Шығыс Еуропа аңыртастарын алғаш «каменная баба» деп атап кейін Сібір аңыртастарына да сол атауды таңған.

Күлтегін бітігінің сол жақ бетіндегі 12-жолда «Аңуғ адыңсуу баруғ жаратуртум» («Аңыр тасын, сурет тоқыттым (қалаттым)»). Мұндағы «аңуғ» сөзін мүсін мағынасында қолданғандықтан яғни аңырып қарап қалу, аңыру деген мағынада тура қолданған. Сол себепті мүсінтастың орнына «аңыртас» деген байырғы атауын қолданып отырмыз.

Ю.С.Худяков, Ю.А.Плотниковтардың болжамы бойынша байырғы түркі аңыртастары бірінші түркі қағанаты кезінде орнатыла бастады дейді. Аңыртастардың классикалық мүсінделуі олардың ойынша, екінші түркі қағанаты кезінде кең өріс алғанын айтады.

Қаржаубай Сартқожаұлының пікірі бойынша б.з. 552-570 жылдары Түрік қағанатының хан тағына Мұхан қаған отырған. Мұхан қаған билік жүргізген кезінде қағанатта үш үлкен реформа дін, тіл (жазу), қағанатты басқару жүйесінде жүргізген.

Реформадан кейін қағанатта Бөгү (Тәңірлік діні) мемлекеттік деңгейге көтеріліп, ұлыларға, аруаққа арнап барықтар салу дәстүрге айналған. Түрік қағанаты алты кіші орда, алты кіші қағандықтан тұрған. Алты кіші хандықты алты есір (тақ), алты кіші орданы «алачу» (алаш) деп атаған. Олар: тоғыз-оғыз, түргеш (он-оқ), отыз-оғыз, басмал, қыпшақ, қарлұқтар [4. 10]. Қызыл кесік

аңыртасы қағанаттың бір есірі немесе бір алашы (кіші ордасы) болған қарлұқтар хандығының есір (тақ) иесіне арнап қойылған аңыртас болуы әбден мүмкін. Сол себепті Қызыл кесік аңыртасының нақты орнын тауып, ғылыми зерттеулер жүргізу өте маңызды іс болмақ.

Тарбағатай өңірінен табылып отырған бұл аңыртастар Орхон бойындағы аңыртастармен бірдей болып келуі тарихшыларға жаңа ұсыныс жасауды немесе бұған дейінгі пайымдаулар мен қорытындыларға сын көзбен қарауды мегзейді.

Бүгінге дейін Көк Түрік шекарасын Алтайдан асырмай келген еді. Ал, мына заттай айғақтар (барықтар, аңыртастар) Көк Түріктердің иеленген территориясы туралы жаңа тұжырым жасауға дәлел болып отыр. Демек Көк Түріктердің батыс шекарасын Алтаймен шектеп келгеніміз тарихи тұрғыда дұрыс емес екеніне көз жеткіземіз.

ӘДЕБИТТЕР

1. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. Күлтегін. 2003.
2. Войтов В.Е. Древнетюрские пантеон и модель мироздания в культового-поминальных памятниках Монголии VI-VII вв. ГМВ. М. 1996.
3. Чариков А.А. Изобразительные особенности каменных ивоаяний Казахстана // СА –1986. № 1. С-87-102.
4. Сартқожаұлы Қ, Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Күлтегін. 2005.
5. Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния Казахских степей. Новосибирск. 2004.

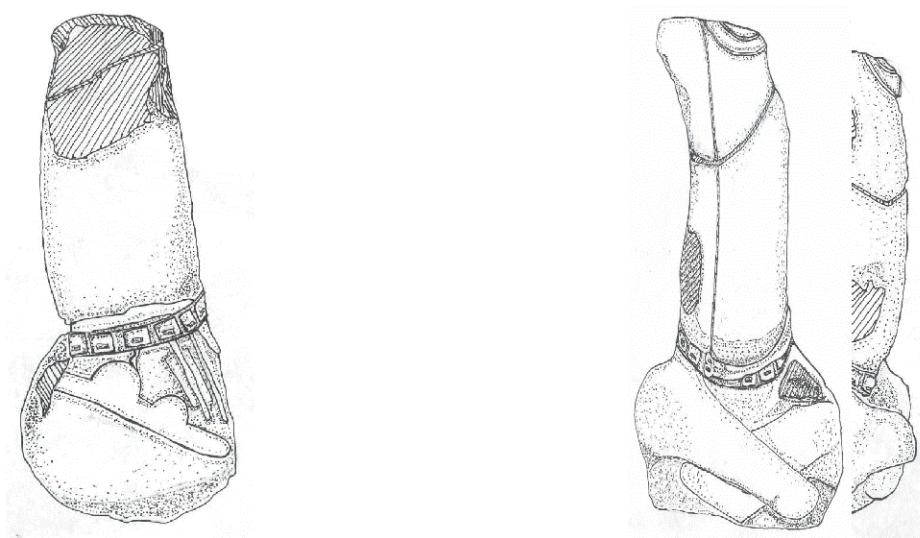
REZUME

Z. Karjaubaiulu (Astana)

ANCIENT TURK BARRACKS IN EAST KAZAKHSTAN

The author gives much information about found monuments during the expedition made in the regions of Saisan, Tarbagatai, Alakol, Urjar in the southern part of East Kazakhstan and also writes about Kyzyl Kesik Stone cave and Tarbagatai barrack. This material evidence helps to make a new conclusion that it was the region of Kok Turks (Blue Turks).

Сурет-1. Қызыл кесік аңыртасы

Сурет-2 Қабаш I, II-аңыртасы

